

În perioada 11–26 august 1971, m-am reîntilnit cu monumentele Bulgariei în cadrul unei călătorii care s-a concentrat asupra părții vestice din țara vecină. Rindurile ce urmează nu-și propun să ofere o prezentare a monumentelor vizitate, multe dintre ele binecunoscute cercetătorilor din România, ci un comentariu al faptelor și problemelor care ne-au atras atenția, cu posibile raportări la monumentele și la activitatea de restaurare din țara noastră.

Încep prin a remarca faptul că în prezent se lucrează intens la restaurarea multor monumente, că se fac multe săpături arheologice menite să pună în evidență trecutul orașelor și așezărilor principale, că se urmărește integrarea ruinelor în ambianța arhitecturii și vieții moderne, ca un necesar memento. La Sofia, la Dragalevți, la Berende, la Kremikovți, la Zemen, la Koprivștița, la Plovdiv, la Assenovgrad, la Bačkovo, la Peruștița, la Melnik, la Rojen, la Bansko, pretutindeni am fost intimpinat de schele și șanțuri, o particulară atenție fiind acordată consolidării și restaurării picturilor murale.

O realizare deosebită este complexul de pasaje subterane din centrul orașului Sofia, lucrare de strict interes edilitar în aparență, dar care a contribuit în mod substanțial la îmbogățirea capitalei bulgare cu mărturii istorice de înaltă valoare. Unul dintre poșoje a permis degojarea și punerea în voloare a unei mici dar grațioase biserici, Sf. Poraschiva Samardjiiska (secolul XV), construită în perioada cuceririi otomane și care era – conform legilor impuse de stăpînitori – pe jumătate îngropată în pămînt. Pasajul construit în prezent, cu trei ieșiri la nivelul străzii, creează în jurul bisericii un spațiu generos, o mică piață înconjurată de magazine elegante și de o cofetărie cu grădină, totul în perfect acord cu proporții cu monumentul central, care devine astfel un autentic focar compozițional. În prezent se amenajează o copertină provizorie pentru protecția bisericii, în vederea restaurării integrale.

Un al doilea pasaj, situat în extremitatea cealaltă a pieței principale din Sofia, a ocazionat, în timpul excavației, descoperirea unor importante resturi din antica cetate Serdica. Arheologii au cercetat cu atenție întreaga zonă, scoțind la iveală fragmente de mozaic, monumente lapidare etc., materiale care toate laolaltă au permis o nuanțată evocare a istoriei străvechi a orașului. Soluția finală pentru construirea pasajului a fost stabilită de comun acord – arheologi, istorici de artă

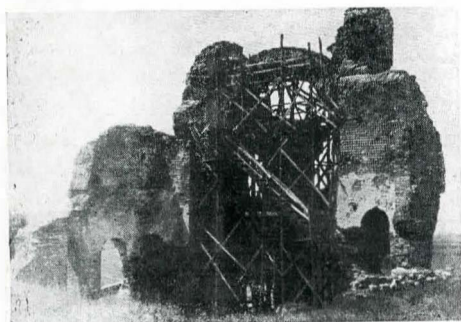

Fig. 1. Biserica „Roșie” din Peruștița (reg. Plovdiv – sec. VI–VII), edificiu de plan complex, cu amplă cupolă centrală.

și arhitecți – astfel că în prezent pietonilor li se oferă o impresionantă pagină de istorie, de cultură materială și artistică. Practic pot fi cunoscute cu acest prilej două dintre turnurile cetății Serdica care flancau poarta de apus, moi multe încăperi din aceste turnuri, de asemenea, într-o impecabilă expunere muzeistică, o parte din materialul rezultat din săpături. Placarea întregului pasaj cu marmură gri permite scoaterea în evidență a materialului original, la aceasta contribuind și iluminatul deosebit de judicios. Machetele, textele explicative și compozițiile decorative conferă acestui pasaj aspectul unei frumoase săli de muzeu prin care trec zilnic mii de pietoni care au astfel ocazia să învețe din mers cite ceva din istoria poporului bulgar. Viața pasajului în discuție mai este asigurată și de un mic magazin care oferă produse de artizanat, publicații de artă și suveniruri turistice.

La Plovdiv, pe colina orașului vechi, au fost de asemenea efectuate cercetări arheologice care au scos la lumină ziduri romane și bizantine: fortificații, depozite de mărfuri, locuințe. Acolo unde zidurile sînt prea scunde pentru a fi puse în evidență, s-a procedat la supraînălțarea lor, marcarea liniei de contact dintre cele două zidării fiind făcută cu plumb. Încă neterminate, lucrările de la Plovdiv nu permit o apreciere cu caracter concludiv, în schimb se cer amintite eforturile care se fac pentru restaurarea fondului de locuințe din orașul vechi și darea sa în folosință economică. Mai multe case vechi, cu arhitectură specifică pentru epoca Renașterii bulgare din secolul al XIX-lea, au fost amenajate ca restaurante, cafe-baruri, și magazine turistice, lucrările de bază (zidărie, lemnărie, fenererie) fiind în general îngrijite; mai puțin realizate sînt piesele de mobilier și textilele de interior. În curs de restaurare este în prezent casa în care a locuit poetul A. de Lamartine, cu prilejul călătoriei sale în Orient (1833). Toată partea de zidărie a fost îndepărtată, incit în prezent construcția se prezintă ca un uriaș schelet de lemn căruia urmează să-i fie înlocuite birnele și piesele putrezite.

Un vast ansamblu de lucrări de restaurare a fost executat în orașul-muzeu Koprivștița, admirabil situat într-o mică depresiune a masivului muntos Sredna-Gora. În acest oraș care a jucat un rol deosebit de important în perioada renașterii bulgare din secolul al XIX-lea, peste 100 de case au fost declarate monumente de arhitectură. Formele caracteristice ale arhitecturii balcanice, cu etajele scoase în consolă, cu pitorești jocuri de volume, capătă la Koprivștița un farmec particular datorită tratării lor mai robuste și varietății compoziționale. Au fost restaurate numeroase construcții (în prezent, principalul obiectiv este biserica), urmărindu-se o cit mai judicioasă folosință. Mai multe case (Mincio Oslekov, Gheorghe Benkovski, Todor Kableșkov, Liuben Karavelov, Ivan Vazov etc.) au fost transformate în obiective muzeistice, ceea ce permite vizitatorului să cunoască arhitectura interioară, caracterizată prin tavanele de lemn cu bogate decorații sculptate, prin largile divane acoperite cu țesături viu colorate și prin polițele înșirate de-a lungul pereților. Casa memorială Ivan Vazov îmbină în mod fericit programul unui mic muzeu

Fig. 2. Casa lui Mincio Nikolov Oslekov din Koprivștița (1865). Decorația fațadelor a fost executată de Usta Mincio și Kosta Zograf.

etnografic, deosebit de evocator pentru viața de odinioară a localității, cu programul documentar al secției memoriale.

Situat la poalele Munților Pirin, într-un cadru natural de o rară măreție, orașul Bansko ridică numeroase probleme asemănătoare cu cele semnalate la Koprivștița. Considerat, pe bună dreptate, a fi unul dintre cele mai frumoase și originale orașe ale Bulgariei, el păstrează un număr mare de case din secolele XVIII–XIX, construcții de piatră cu o particulară notă locală datorată accentuării caracterului defensiv. În mod special se bucură de atenție casa natală a poetului revoluționar Nicola Vapțarev, transformată în muzeu și casele Veleanov, Brinov și Șirleștov, dar în oraș sînt numeroase alte obiective demne de grija restauratorilor. Întrucit, în prezent, orașul Bansko cunoaște o dezvoltare explozivă – se construiește pretutindeni – este utilă o mai strînsă colaborare între urbanisti și restauratori pentru a se asigura și pe viitor o fizionomie armonioasă acestei localități cu mari perspective de dezvoltare ca bază turistică.

La rîndul său, orașul Melnik, cel mai mic din Bulgaria (800 locuitori), este un oraș-muzeu, declarat ca atare în 1964. Este greu de imaginat o localitate mai originolă ca așezare, un peisaj mai fantastic decît acel în care se încadrează orașul Melnik. De jur împrejur se înalță ripe și piramide uriașe de nisip conglomerat pe care se agață smochini și rugi de mure. Mai toate casele sînt monumente istorice, vechimea unora dintre ele urcînd pînă în secolul al XIV-lea. Cu două sau cu trei caturi puternic scoase în consolă pe grinzii de lemn, toate aceste construcții impresionează prin judicioasa folosire a terenului, prin inventivitatea compozițiilor, prin acuratețea detaliilor. Aflat în stare de șantier, în vederea restaurării sale integrale, Melnikul este destinat unor funcții prevalent turistice, ceea ce presupune dotări și amenajări speciale. O clădire a fost transformată în hotel, cu grijă pentru păstrarea atmosferei interioare originale, iar construcțiile noi sînt deplin armonizate cu fondul existent.

La 7 km de Melnik, pe un platou înconjurat de siluetele ciudate ale piramidelor de nisip se află mănăstirea Rojen, care datează din secolul al XIV-lea. Ansamblul arhitectonic, foarte valoros, în curs de restaurare integrală, este aici dublat de o bogată

zestre de picturi murale (secolul al XVII-lea) și de icoane, multe din secolele XIV–XVI. Problemele care se ridică în fața restauratorilor sînt deosebit de complexe, mai ales că monumentul nu este încă îndeajuns de studiat. Principala problemă rămîne însă transformarea în bază turistică (mănăstirea a fost de multă vreme dezafectată ca instituție de cult) cu respectarea arhitecturii originale, deosebit de expresivă, caracterizată prin largile galerii de lemn etajate.

Lucrări de degajare prin curățirea vegetației, de consolidare și de evidențiere a zidurilor printr-o ușoară supraînălțare se execută la cetatea de la Assenovgrad (secolele XI–XIII). Tot aici au fost deja executate consolidări ale terenului în zona bisericii fune-

Fig. 3. Stradă veche din Plovdiv.

rare, unul dintre cele mai impresionante monumente medievale din Bulgaria, atît ca poziție – suspendat pe un calț de stîncă la mare înălțime – cit, mai ales, ca frumusețe arhitectonică. Iluminatul nocturn al acestui monument a fost realizat de o manieră magistrală, oferind turiștilor un spectacol cu adevărat unic.

Parțiale lucrări de consolidare au fost executate la biserica „Roșie” din Peruștița (secolele VI–VII), monument impunător, a cărui ruinare nu poate fi regretată îndeajuns și care păstrează, aproape incredibil, vechi fragmente de frescă pe intradosul arcurilor. Datarea acestor picturi este dificilă – se presupune secolul al VII-lea¹ – dar nu este exclus ca ele să aparțină într-adevăr perioadei preiconoclaste².

Dintre problemele speciale ridicate de recenta vizită în Bulgaria, una care privește în mod special tehnica restaurării vechilor monumente este aceea a tencuielilor pe zidurile de piatră. Se știe că începînd din secolul trecut – chiar în cadrul școlii lui Viollet le Duc – în numele unei tratări puriste a suprafețelor arhitectonice, s-a procedat la îndepărtarea tencuielilor, mai ales de pe zidurile de piatră. Argumentele pentru care s-a procedat astfel sînt variate („puriștilor”

¹ Tchoudomir Tchernev, *Le style national dans la peinture bulgare ancienne*, Sofia, 1969, p. 6.

² Pe alocuri sînt păstrate și fragmente de pictură mai tîrzie, care suprapune stratul original.

Fig. 4. Capela funerară a mănăstirii Bačkovo. Acest edificiu este singurul care s-a păstrat din ansamblul monastic construit de georgianul Gregorios Pakurianos, marele întendent al armatelor bizantine (1083). Decorația fațadelor amintește monumentele din țara de origine a donatorului.

li se părea în primul rînd o erezie tencuirea pietrei și considerau că tencuielile sînt ulterioare), dar ele nu rezistă la nici o analiză de ordin istoric, nici la una de ordin practic, funcțional.

Cercetări recente³ au fost în măsură să dovedească faptul că monumentele medievale au fost în general tencuite și că tencuielile au jucat un rol protector de prim ordin. Exceptînd marmura și pietrele dure, de altfel rar întrebuintate în evul mediu, care sînt puțin afectate de agenți atmosferici, gresiile și calcarele obișnuite, de care meșterii constructori s-au folosit în mod curent (erau mai la îndemînă și ușor de prelucrat), au fost de regulă tencuite cu îngrijire, tocmai pentru a fi evitată degradarea lor în timp⁴.

Existența tencuielilor originare poate fi demonstrată la turnul rotund al cetății din Plovdiv (secolele XI–XII). Soclul de piatră spartă și regularizată păstrează numeroase fragmente din vechea tencuială care imită un aparat regulat, cu rosturile marcate prin zgrăfitare, suprafețele panourilor dreptunghiulare fiind colorate într-o nuanță roșietică, rezultată din praful de cărămidă introdus în masa tencuielii.

Întrutotul asemănătoare sînt fragmentele de tencuială ale bisericii fostei mănăstiri Zemen. Construită în cursul secolului al XIV-lea, biserica Zemen este un frumos edificiu de plan cruce greacă înscrisă, varianta simplă, fără nartex. Zidăria este aici îngrijit executată din piatră fățuită⁵ (în special tuf calcaros), fără să se urmărească însă un aparat regulat. Pe fațada vestică și pe absida principală se păstrează suprafețe destul de întinse din vechea tencuială care imită, în schimb, aparatul regulat.

Consider că problema păstrării și restaurării tencuielilor la monumentele medievale merită o dezbateră specială, poate chiar în cadrul ICOMOS, în orice caz în legătură cu monumentele din țara noastră, care, nu o dată, au suferit de pe urma exceselor puriste.

³ Eugenia Greceanu, *Paramentul medieval* (în curs de publicare).

⁴ Este bine cunoscut procesul de degradare a pietrei de construcție la numeroase monumente din țara noastră, mai ales din Transilvania; reamintim numai biserica rom. cat. Sf. Mihail din Cluj și biserica Neagră din Brașov.

⁵ Cărămida apare sporadic, mai insistentă fiind folosirea ei la construirea arcelor.

O altă problemă de imediată urgență pentru viața multor monumente este aceea ridicată de conservarea bisericii Boiana, document de valoare unică pentru istoria artei bulgare, picturile sale, datînd din 1259, fiind azi de universală notorietate. Comparată cu situația din 1964, cînd am vizitat penultima oară acest monument, situația actuală mi-a inspirat un sentiment de îngrijorare: frumoasele picturi încep să se ascundă în ceața unei depuneri albicioase, asemănătoare cu aceea care, în ultimii ani, a fost semnalată la Cozia și, în mai mică măsură, la Voroneț. Este mai mult decît sigur că acest fenomen nociv se află în legătură cu vizitarea intensă, respirația marelui număr de turiști antrenînd formarea carbonatului de calciu, proces favorizat și de umiditatea interioară. În cazul Boianei, intervin ca factori negativi pardosirea cu lespezi de marmură și îmbrăcarea soclului cu plăci de plumb, izolații care sporesc umiditatea interioară a zidurilor, întrucît împiedică evaporarea normală a apei. Prof. Kiril Krăstev, cu care am discutat această chestiune, a amintit printre alte urmări, apariția carbonatului de plumb, o dovadă în plus că folosirea plăcilor de plumb nu a fost inspirată.

Apare ca o măsură necesară, atît la Boiana cit și la monumentele noastre care ridică probleme asemănătoare, introducerea în pardoseală a unor instalații de climatizare, executarea unor bune drenaje exterioare, protejarea zonei perimetrice de infiltrațiile de apă. Pe de altă parte, trebuie evitată folosirea izolatoarelor prea drastici, care impun zidurilor o respirație unilaterală, în contradicție cu exigențele de structură și cu echilibrul intern al acestora.

Vorbînd despre pictura murală din monumentele vizitate, voi sublinia încă odată efortul care se face pentru consolidarea și restaurarea lor. Terminată la Kalotina, restaurarea era în curs la Zemen, la Berende,

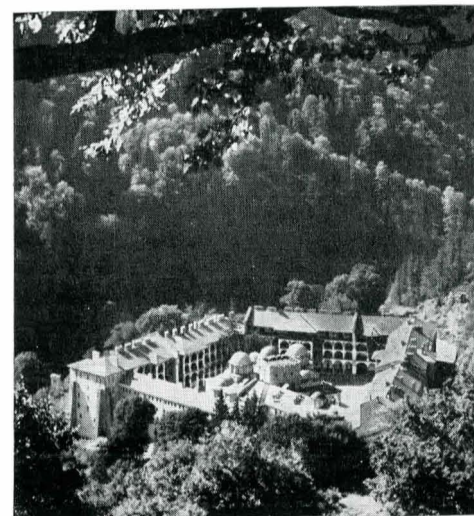

Fig. 5. Mănăstirea Rila, întemeiată în secolul X, de către Ivan Rilski (Ioan de la Rila); a fost reconstruită în secolul XIV de către Hreljo Dragolos, din vremea căruia se păstrează turnul central (1333–1334). Actuala mănăstire – biserica și vasta incintă cu chilii etajate – ilustrează eforturile poporului bulgar din epoca renașterii naționale, întregul ansamblu fiind construit și decorat în anii 1817–1848. Printre constructori se aflau Pavel din Kosturako, Alexi Rileț, Kristo Debraliata ș.a., iar decorația murală a fost executată de un grup numeros de zugravi între care Dimitrie Zograf, Stanislav Dospevski Zaharie Zograf.

Fig. 6. Biserica Sf. Dumitru de lângă satul Baboșevo. Construită în secolul XV, prezintă un plan dreptunghiular, compartimentat în pronaos și naos, cu o mică absidă pe latura estică. Recentă consolidare a recurs la o soluție foarte incisivă, monumentul fiind îmbrăcat într-o zidărie masivă prevăzută cu contraforturi, astfel că silueta originală a fost integral modificată.

la capela funerară și în nartexul bisericii mari de la Bačkovo, la biserica cetății Assenovgrad, la Dragalevți, la Kremikovți.

Seducătoare pentru un studiu comparat al picturii murale din secolul al XIV-lea este afirmarea spiritului popular, concretizat stilistic în prevalența desenului ca mijloc de expresie, în aplatizarea suprafețelor cromatice, în notația mai directă — chiar dacă mai stingace — a realității. Acest fenomen, pe care am avut ocazia să-l comentez în legătură cu pictura gotică din Transilvania⁶, este propriu nu numai picturii gotice, întrucât el se manifestă și în sinul picturii ortodoxe de sorginte bizantină, monumentele bulgare oferind în acest sens un prețios exemplu.

Picturile bisericii Sf. Ion Teologul de la Zemen⁷, picturile bisericii Sf. Nicolae de la Kalotina⁸ și picturile bisericii Sf. Teodor Stratilat de la Baboșevo⁹, toate din secolul al XIV-lea, fac evidentă prezența unor meșteri provinciali, de formație eclectică, mai puțin temători de canoane, care nu se sfiesc să valorifice chiar și unele experiențe ale picturii de tip occidental. Ceea ce poate părea anacronic la aceste picturi, permițând chiar o raportare la pictura preiconoclastă¹⁰, nu este în realitate o întoarcere către trecut, ci afirmarea energică a unor fațete artistice mai apropiate de mediul popular. Formula asemănare cu pictura preiconoclastă se datorește unei caracteristici permanente a picturii populare de totdeauna: simplitatea formelor și accentuarea conturilor (de unde predominanța grafismului), reducerea imaginii la prim plan.

Apariția curentului popular în pictura murală medievală nu poate fi separată de dezvoltarea meșteșugurilor și de creșterea tonusului revoluționar în mediile asuprite din Europa. În Bulgaria, mișcarea revendicativă se conturează încă din secolul al XIII-lea, izbucnind violent sub conducerea lui Ivailo, în 1277. Deceniile și secolele următoare vor fi martorele unei permanente agitații sociale, cu frecvente explozii singeroase în Transil-

vania, în Cehia, în Italia și culminează cu războiul țărănesc german. Că spiritul popular în arta vremii implică o atitudine de critică socială, dovadă stau și picturile de la Kalotina, unde *Judecata de apoi* beneficiază de a redactare mai bogată, chinurile iadului fiind copios reprezentate, adresa la realitățile sociale amintind varianta românească de la Leșnic.

Este demnă de remarcat la Kalotina. contaminarea cu pictura gotică, evidentă în modul de stilizare a conturilor, în expresia mai colțuroasă a desenului. În mod surprinzător scena băii pruncului din compoziția *Nașterea Sfintului Nicolae* seamănă cu *Baia pruncului* de la biserica din Strei, cu care este, de altfel, contemporană. Figura dătorului principal, reprezentat pe peretele nordic al nartexului, atrage de asemenea atenția prin croiala tunicii lungi, pe corp, cu centură în buclă, amintind de costumele voievodului Bălea de la Crișcior. Acest costum de modă occidentală s-ar putea explica la Kalotina prin accentuarea influenței ungare în partea de vest a Bulgariei, regele Ludovic de Anjou reușind să stăpânească, o vreme, Vidinul.

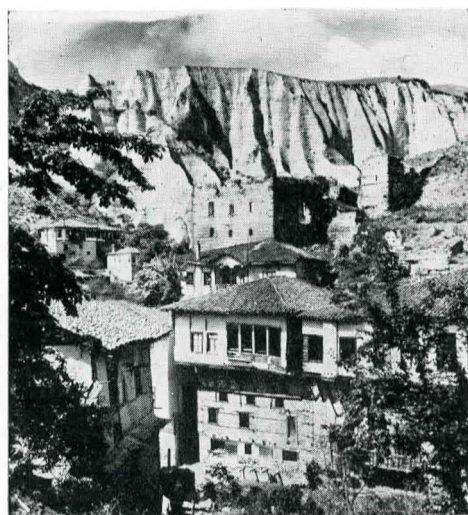

Fig. 7. Vedere din Melnik. În partea stângă a imaginii se disting ruinele unei reședințe bizantine datând din secolul XIV.

Analiza iconografică a picturilor murale din monumentele amintite ar reclama a prezentare specială, care nu încapă în limitele spațiului propus pentru notele de față. Vom semnală totuși importanța acordată reprezentării legendei Sf. Nicolae la Boiana — unde este pusă în relație cu momente reprezentative din ciclul Maicii Dămnuului — și la Kalatina¹¹. Caracteristică pentru iconografia picturilor din Bulgaria din secolul al XIV-lea este accentuarea reprezentării *Lepădării și căinței lui Petru* și *Judecății lui Pilat*¹².

La biserica Sf. Dumitru din Baboșeva, pictată în 1488 de Neofit ieromonah împreună cu fii săi Dumitru și Bogdan, este de menționat modul de redactare a temei *Deisis*, în cadrul căreia Maica Domnului poartă caroană și vestimente regale. Această

variantă iconografică, elaborată în cadrul picturii sirbești din secolul al XIII-lea, va fi preluată și de pictura din Moldova, cel mai vechi exemplu cunoscut — la biserica din Pătrăuți — fiind contemporan cu cel de la Baboșevo¹³.

O ultimă problemă asupra căreia doresc să mă opresc este aceea a picturii exterioare. Sunt cunoscute la noi fragmentele de pictură murală exterioară de la Tirnavo — la câteva din bisericile ruinate de pe dealul Trapezița —, de asemenea de la biserica cetății Assenovgrad, unde asemenea fragmente se păstrează pe fațada sudică. La aceste exemple sunt de adăugat fragmentele sau doar urmele păstrate pe fațada de sud și respectiv de vest la bisericile din Kalotina și Berende. Este de remarcat că, în toate cazurile amintite, fragmentele în discuție se păstrează pe fațada corespunzătoare intrării — avea deci un rol pregătitor —, soluție similară cu aceea semnalată la numeroase monumente gotice¹⁴.

Fără să fie *stricto sensu* picturi exterioare, întrucât s-au aflat, de la început, sub protecția unei galerii de lemn, picturile de pe fațada sudică a bisericii fostei mănăstiri Rojen pot interesa prin tematica lor pe acei ce se ocupă de iconografia bisericilor moldovenești din secolul al XVI-lea. Deasupra intrării în biserică, se află o amplă reprezentare a Maicii Domnului tronând între arhangheli; chenarul este alcătuit din 13 medalioane cu profeți, între medalioane desfășurându-se un vrej decorativ. În partea vestică a peretelui, a fost înfățișată *Scara lui Ion Climax*, mult mai concentrată decât la Sucevița, dar clar și armonios organizată. În partea opusă, se desfășoară o amplă reprezentare a *Judecății de apoi*, care se aseamănă foarte mult ca organizare cu imaginile din Moldova. Din nefericire, zona corespunzătoare cetelor de păcătoși care îl urmează pe Moise este integral distrusă, încât nu se poate ști dacă a avut o redactare cu un caracter antiotoman, deși aspectul evident intenționat al distrugerii ar constitui un argument în acest sens.

Înainte de a încheia aceste note de drum daresc să subliniez în mod special cât de profitabilă este pentru cercetătorul român cunoașterea monumentelor din Bulgaria, țară cu care legăturile noastre artistice au fost atât de active de-a lungul secolelor. Dat fiind că, în ultimul timp, specialiștii bulgari au dat la iveală o mulțime de date și elemente noi cu privire la istoricul unor monumente, dată fiind intensă campanie de restaurare care pune în valoare obiective odinioară ignorate, este necesară o atenție reevaluare a fenomenului artistic din Bulgaria medievală, întrucât sistemul tradițional de referințe se dovedește tot mai îmbătrânit¹⁵.

¹³ În legătură cu această problemă, vezi Sorin Ulea, în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 354.

¹⁴ Vasile Drăguț, *Picturi murale exterioare în Transilvania medievală*, „Studii și cercetări de istoria artei, seria Artă plastică”, 1965, nr. 1, p. 99.

¹⁵ Exceptând ilustrația 5, pusă la dispoziție de Comitetul bulgar pentru prietenie și relații culturale cu străinătatea, toate imaginile care însoțesc aceste note au fost realizate de autor.

⁶ Vasile Drăguț, *Considerații asupra iconografiei picturilor murale gotice din Transilvania*, „B.M.I.”, nr. 3/1970, p. 15–26.

⁷ Kiril Krăstev & Vasil Zahariev, *Stara bălgarska jivopis*, Sofia, 1961, p. 16, 181–183; Dora Panaiotova, *Peintures murales bulgares du XIV-e siècle*, Sofia, 1966, p. 111–160.

⁸ K. Krăstev & V. Zahariev, *op. cit.*, p. 16; Dora Panaiotova, *op. cit.*, p. 161–163.

⁹ Dora Panaiotova, *op. cit.*, p. 167–199.

¹⁰ Punct de vedere susținut în mod repetat de Tch. Tchernev, *op. cit.*, p. 10.

¹¹ La Boiana, legenda Sf. Nicolae (1259) acupă în întregime bolțile și partea superioară a pereților pronaosului, iar la Kalotina se desfășoară pe pereții de vest și nard ai pronaosului.

¹² Deosebit de semnificative sunt reprezentările de la Zemen și de la biserica Sf. Teodor Stratilat din Baboșevo.